
ДО ПИТАННЯ ПРО ПОДОРОЖ ГЕРОДОТА В СКИФІЮ

А. С. Русяєва

Основна мета статті полягає в доказі того, що достовірність розповідей Геродота в «Скіфському логосі» не раціонально взаємопов'язувати з його автопсією в Північному Причорномор'ї.

Для кожного дослідника, хто тією чи іншою мірою займається вивченням питань історії та культури давнього населення на території України в VI—IV ст. до н. е., стало своєрідною традицією посилатись на свідчення Геродота. Дійсно, інтерес до його творчості не згасає ні у нас, ні за кордоном. Поява нової праці часто викликає цілий ряд інших. Публікація А. О. Білецьким перекладу «Скіфського логосу» Геродота в часописі «Археологія» та статей, які мають пряме відношення до цього твору¹, дозволяє знову звернутись до одного з найбільш полемічних і малодосліджених питань в геродотології — а саме, автопсії історика в Скіфії, на території якої були засновані давньогрецькі припонтійські міста.

Ідея автопсії, ідея авторитетності і достовірності Геродота в поєднанні з його особистими візуальними спостереженнями впевнено, хоч і бездоказово, була висловлена західноєвропейськими та російськими вченими ще в першій половині XIX ст.² і до цього часу лежить в основі багатьох досліджень. Особливе значення питанням взаємозалежності між автопсією Геродота і достовірністю його розповідей про Скіфію слідом за Ф. Якобі надається в працях С. О. Жебельова, Б. О. Рібакова, А. А. Нейхардт, М. В. Скржинської та колективному коментарі до четвертої книги А. І. Доватура, Д. П. Каллістова, І. А. Шишової³. Ряд зарубіжних учених (Е. Сейс, Г. Пановски, Д. Фелінг, Ф. Хампль, К. Армайор, Р. Біхлер та ін.) заперечують автопсією або сумніваються в ній⁴.

До цього часу жоден з дослідників, які вважають, що Геродот насправді побував в Ольвії або ж навіть і в середині Скіфії, не навів таких фактів чи доказів, які б раз і назавжди дали змогу не повертатись до поставленого питання і прийняти особисте знайомство «батька історії», принаймні тільки з Ольвією, за аксіому. Відомий своєю працею про Геродота Ф. Якобі визнавав, що автопсія історика в «Скіфському логосі» не відігравала такої значної ролі, як в інших частинах його твору, але наші вчені взяли за основу його роботу, а не першоджерело⁵.

Присвятивши четвертій книзі Геродота велику статтю, С. О. Жебельов перш за все поставив за мету показати маршрути його подорожі в Причорномор'ї. Головним доказом для цього він взяв примітку Геродота з «Єгипетського логосу» (II, 99), яка також стала вирішальним джерелом для його послідовників⁶. У зазначеній примітці Геродот з властивою йому відвертістю і неупередженістю відзначив, що саме він записував з особистих спостережень в Єгипті, а що з розповідей єгиптян. При такому посиланні на Геродота залишається незрозумілим, чому те, що стосується лише єгиптян, можна так беззастережно відносити до всієї історії і до всіх народів, а тим більше тих, які населяли зовсім протилежну від Єгипту і таку далеку від всієї Еллади область. Адже стосовно населення на території Скіфії, як буде сказано нижче, Геродот вставляв зовсім інші ремарки.

При заздальгедь визначеному узагальненні його свідчень і перенесенні їх на «Скіфський логос» С. О. Жебельов намалював яскраву і детальну картину подорожі історика з Галікарнасу чи Самосу вздовж всього узбережжя Понту Євксинського. «Кінцевим етапом рейсу була Ольвія, — констатував він, — де Геродот мав більш-менш тривалу зупинку. Правда, самої назви Ольвії у Ге-

родота немає, але він знає ольвіополітів... Ольвія повинна була зіграти для Геродота в його північній мандрівці ту ж роль, яку мав Вавілон в його подорожі по Передній Азії, Мемфіс — по Єгипту»⁷. В подальших працях дослідників міркування С. О. Жебельова вже наводились як незаперечний факт⁸.

Найоригінальнішу, але також нічим не задокументовану інтерпретацію автопсії Геродота в Скіфії представив Б. О. Рибаків⁹. Без перебільшень її можна віднести до сучасних легенд про подорожування давньогрецького історика в маловідомих і небезпечних краях ойкумени. Посилаючись на С. О. Жебельова, що «Ольвія була, так би мовити, штаб-квартирою Геродота» і прийнявши цю тезу за істину, на підставі згадуваних Геродотом племен і талановито написаної ним історичної новели про персько-скіфську війну, Б. О. Рибаків значно розширив його маршрут. В цілому він дійшов висновку, що коло роз'їздів Геродота не обмежувалось околицями Ольвії, як вважалося до цього часу, і головне його завдання полягало не в зібранні географічних чи етнографічних відомостей, а в огляді театру воєнних дій Дарія проти скіфів у 512 р., незважаючи на те, що з тих пір минуло, за його підрахунками, близько семидесяти років¹⁰.

А. А. Нейхардт в історіографічному дослідженні «Скіфського логосу», підтримуючи своїх попередників щодо автопсії Геродота в Північному Причорномор'ї, не могла все-таки не зазначити, що в його історії немає жодного виразу, на основі якого можна було б безапеляційно стверджувати, що Геродот на власні очі бачив все, про що повідомляє¹¹. Проте іншого пояснення цього факту, крім обережності історика, вона не навела. Але ж саме ця риса була для нього не характерною, бо бажаючи, щоб читачі повірили його розповідям, він не наводив би стільки легенд та не вмотивованих епізодів, його твір не був би насичений такою кількістю суперечностей і новелістичних оповідей з прекрасно складеними діалогами, творення яких, звичайно, належало самому Геродоту, завдяки чому він цілком заслуговує право бути і першим грецьким прозаїком.

Йдучи, головним чином, шляхом виправдовування помилок і суперечностей у «Скіфському логосі» та спираючись на твердження всіх інших прихильників автопсії, М. В. Скржинська найбільш наполегливо намагається довести достовірність свідчень Геродота через його перебування в Ольвії¹². На її думку Геродот для знайомства з Скіфією заздалегідь вибрав Ольвію, розпитав про неї в Мілеті, заручившись різноманітними рекомендаціями, без яких подорож у давнину нібито була неможливою. Проте в «Історії» Геродота немає жодного натяку на те, що він знає Мілет чи Дідіми свого часу. Загальновідомо, що 494 р. до н. е. (приблизно за 10 років до його народження) вони були вщент зруйновані і пограбовані персами, а їх мешканці переселені на узбережжя Червоного моря (Herod. VI, 18—22). Лише небагатьом з них вдалося врятуватись від полону і оселитись в інших містах, в тому числі в Афінах і, можливо, в Ольвії, як найбільш промілетській колонії. «Отже в Мілеті тепер вже не було мілетян», — констатував сам Геродот, підсумовуючи розповідь про загибель міста і його головного святилища (VI, 22). Він ніде не згадує про відродження цієї «перлини Іонії» (Herod. V, 28), яке почалося тільки 479 р. У багатьох випадках у V ст. мілетська політика носила проперський характер¹³, тоді як Ольвія після загибелі своєї метрополії майже повністю переорієнтувалась на Афіни, де деякий час жив і Геродот.

Поставивши ряд питань для тих, хто хоче нібито посісти гіперкритичну позицію і заперечити автопсію Геродота в Причорномор'ї, М. В. Скржинська вважає, що «відповіді на ці питання можуть скластися в струнку переконливу концепцію лише в тому випадку, якщо визнати, що Геродот, поставивши перед собою завдання дослідити етнографію Скіфії, здійснив для цього подорож до Ольвії та її околиць»¹⁴. З наведеного видно, яким методом доводиться автопсія Геродота: якщо ж хтось попередньо не вірить, що історик поставив собі саме таке завдання, не пов'язує достовірність викладеного тільки з його подорожжю, то концепція незалежно від об'єктивності і правильності відповідей, буде все одно не дійсною.

Маючи намір довести знайомство Геродота з Північним Причорномор'ям, дослідники найчастіше спирались на три пасажі в «Скіфському логосі» (IV,

24, 81, 82), які, на їх думку, безпосередньо і незаперечно вказували на відвідання істориком описаних місць¹⁵. Перш ніж перейти до їх розгляду, слід ще раз підкреслити, що в «Єгипетському логосі» Геродот навів загальну характеристику своїх джерел лише для попередньої частини твору і стосуються вони переважно Єгипту і єгиптян, що чітко і прямо ним відзначено (II, 99). Навіть побіжний перегляд «Єгипетського логосу» показує, наскільки він відрізняється від скіфського оповідання своєю інформативністю, детальністю, визначенням хронології та постійним посиленням на єгипетських жерців і власні спостереження: «Так я чув від жерців Гефеста в Мемфісі» (II, 2); «Потім я відправився в Фіви і Геліополь» (II, 3); «А втім свої розвідування я розповсюджував як можна далі, тому що я сам доходив до міста Елефантіни» (II, 29); «Жерці Зевса в Фівах розказували мені» (II, 54) і т. д.

У кожному з параграфів «Скіфського логосу» неможливо знайти подібного прямого свідчення особистого перебування Геродота на північних чи західних берегах Понту. Але ж це був, на відміну від Єгипту, далекий і незнаний для греків край, і своєю подорожжю до Скіфії історик міг тільки пишати. Саме порівняльний аналіз двох логосів може беззаперечно свідчити про наукову чесність і відвертість Геродота. Інша справа, що незважаючи на відвідани Єгипту, він розповів не лише про власні враження, але значною мірою використав дані своїх попередників (логографів), храмові хроніки та усні розповіді. Ці різноманітні і хронологічно не послідовні джерела критично ним не осмислені і не перевірені, — та й навряд чи це можна було зробити на той час одній людині, — призвели до деяких помилок та суперечностей в «Єгипетському логосі»¹⁶.

Преамбулою до розповіді про племена на території Скіфії і похід Дарія Геродот після того, як передав архаїчні відомості про походження скіфів та Арістея Проконеського¹⁷, поставив: «Але те, що ми (елліни) змогли як можна більш точно з'ясувати за чутками (переказами) (ΑΚΟΝ) — все це буде викладено» (IV, 16.2). Після такого застереження, яке не може викликати будь-яких сумнівів, бо воно виправдовує Геродота, щоб він не написав, він в характерному для нього стилі подає етнографічну картину розселення племен і хід персько-скіфської війни. Обминути ж розповідь про цю велику країну, яку з VII ст. добре знали греки і про яку було зібрано чимало відомостей ще за часів колонізації, він не міг, бо це суперечило б його головній меті, поставленій на початку своєї книги (I, 1). Але чомусь на цю примітку автора «Скіфського логосу» сучасні дослідники або зовсім не звертають уваги, або майже не коментують¹⁸. Хоч у найкращому і найдокладнішому коментарі IV книги «Історії» Геродота вірно визнається, що це цікаве свідчення про його ставлення до своїх джерел, яке вказує, що там, де він не може виступити як очевидець, він шукає тих, хто сам відвідав країну, належної уваги цій ремарці так і не було приділено, певно, тому, що її пов'язували лише з іседонами. Але оскільки одразу починається етнографічний опис всієї Скіфії, то логічно відносити її до всього оповідання, особливо ж до розповіді про війну та новел. Але ж переказ, чутка, легенда, значенню яких відповідає ΑΚΟΝ — це не побачене особисто (ΟΨΙΣ), не те, що він думає про побачене чи почуте (ΓΝΩΜΗ) і не відомості, отримані шляхом власних розпитувань ((ΙΣΤΟΡΙΗ), якими він переважно керувався в «Єгипетському логосі». В розповідях про Скіфію ним ніде не написано, що хоч що-небудь у Північному Причорномор'ї він бачив *de visu*. Проте саме таке знайомство з названим регіоном постійно йому приписується багатьма дослідниками.

Важлива роль у доказах про автопсію Геродота приділяється такому виразу: «Ось до цих лисих, про землю і про племена, що живуть перед ними, є точні відомості, тому що до них добирається і дехто із скіфів, від яких неважко дізнатись, а також і від еллінів, як з гавані Борисфена, так і інших гаваней Понту» (IV, 24). Саме це повідомлення Геродота, як підкреслює А. А. Нейхардт, є опорною точкою для дослідників, які вважають, що він особисто побував в Ольвії і отримав всі подальші відомості про різні місця і племена, які населяли Скіфію¹⁹. Проте з наведеного перекладу аж ніяк не випливає, що історик насправді був хоч в одній з названих гаваней, бо інакше логічно було б поставити інший прийменник («в») і відповідно до нього інший

відмінок. А так ясно, що мова йде про тих еллінів, які припливали з берегів Понту до Еллади.

Проте стосовно цього уривка існує більш точне тлумачення, згідно якого «не тільки деякі із скіфів, але й деякі з еллінів з емпорію Борисфена та інших понтійських емпоріїв доходять до країни лисих, про що неважко довідатись від тих же еллінів»²⁰. Наскільки важливу роль тут мав би відігравати прийменник «в» для доказу автопсії свідчить те, що в одній з останніх праць з прийняттям цього перекладу, наводиться вже перефразоване посилання на параграф, в якому нібито мовиться, що інформаторів Геродоту «неважко було розшукати серед еллінів в гавані Борисфена» (IV, 23)²¹.

Але цитованою авторкою посилання на Геродота немає не тільки в зазначеному нею параграфі, але й у всьому «Скіфському логосі». Якби саме так написав історик, то це б деякою мірою виправдовувало міркування про його перебування на берегах Гіпаніса.

Звичайно, у Геродота могло бути багато різних інформаторів з понтійських гаваней особливо тоді, коли він жив у Афінах, працюючи над своїм твором. Найінтенсивніші політичні, економічні та культурні зв'язки понтійських полісів з цим центром належать до середини другої половини V ст. Близько середини цього століття, коли, як вважає більшість дослідників, він міг відвідати Ольвію, політичне становище в місті не відповідало його ідеологічним симпатіям. За одними даними тут панувала олігархія, як і в багатьох інших полісах на Понті²², за іншими — тиранія під скіфським протекторатом²³. В тому чи в іншому випадку сумнівно, щоб борець проти тиранічного режиму на своїй батьківщині і вигнанець за свої політичні уподобання, щирий прихильник афінської демократії захотів би відвідати таке далеке місто як Ольвія, при тому, що і в Афінах можна було зустріти чимало вихідців як з неї, так і з боспорських міст, набагато більше обізнаних зі звичаями скіфів.

Коли уважно і вдумливо вчитуєшся в розповіді про племена і річки, погоджуєшся з вмотивовано переконливою думкою Ф. Якобі щодо того, що їх опис було зроблено раніше, певно, Гекатеєм Мілетським, твір якого слугував найкращим джерелом для Геродота разом з різними картами і свідченнями інших логографів²⁴. Адже він сам зазначав, що «смішно бачити, як уже багато хто склав опис землі, але ніхто не дав розумного пояснення» (IV, 36). Незважаючи на критичне ставлення до цих джерел і бажання дати більш чітку картину, історик це не зовсім вдалося. Він не міг особисто побувати в багатьох краях ойкумени, а джерела, які він використовував, не мали точної хронології і локалізації. Значною мірою Афіни, а також інші міста Егеїди, де він бував і жив, сприяли тому, що спілкуючись — як видно з його «Історії» — з різними ксенами, мореплавцями, послами, політичними діячами та іншими громадянами з понтійських полісів, він і його довірені люди (можливо, звідси його «ми», «нам» (IV, 16) змогли доповнити інформацію, раніше зібрану іонійськими логографами, яка надходила до Мілету з Борисфена та Ольвії ще до його розгрому персами.

Другий пасаж Геродота про мідний казан Аріанта з Ексампею (IV, 81) теж входив до числа свідчень; завдяки яким протягом тривалого часу вирішується питання Геродотової подорожі²⁵. Останнім часом К. К. Марченко і О. М. Щеглов за допомогою докладних і різноманітних розрахунків переконливо довели, що такого казана в давнину взагалі не могло існувати і що дані в системах доказів автопсії Геродота у Північному Причорномор'ї не можна застосовувати ні в якому плані²⁶. Адже в цьому параграфі, який багатьох дослідників приваблював детальним описом казана, наведенням цифрових даних, імені царя, топоніму, відсутня будь-яка згадка історика про те, що він дійсно бачив таку посудину. Доказом автопсії найчастіше виступає вираз: «Ось що мені для годиться (наочно) показали (навели, відобразили)» (IV, 81.2). Геродот прагнув дізнатись про чисельність скіфів. І хтось з його інформаторів образно йому розповів, що їх стільки, скільки за наказом Аріанта було принесено в Ексампей наконечників стріл, з яких той нібито наказав зробити велетенський казан. На завершення цієї розповіді він, можливо, навіть іронічно додав: «Ось що я чув (або мені відомо за переказом) (ΗΚΟΥΟΝ) про чисельність скіфів» (IV, 81.6). Отже, самого Геродота ніяк не можна

запідозрити, що він вводить в оману своїх читачів і будімо стверджує, що він сам побував в Ексампеї і бачив той казан.

У подібному методичному плані розглядається і третій пасаж, логічно пов'язаний з попереднім: «Про те, що уявляється гідним подиву, крім річок і обширної рівнини, буде розказано. Біля річки Тірас показують слід Геракла на скелі; він схожий на слід ноги людини, але за розміром 2 лікті. Так з цим стоїть справа» (IV, 2). Слово ΦΑΙΝΟΥΣΙ (до речі, теж не однозначне), яке найчастіше тлумачать як «показують», стало підставою твердити, що цей слід був показаний Геродоту, заради чого він піднявся вгору по річці Тірас і навіть виміряв його²⁷. Ще в першій половині XIX ст. В. Кольстер вірно підкреслював, що у випадку автопсії можливий лише єдиний вираз: ΕΦΑΙΝΟΝ ΜΟΙ — «показали мені»²⁸. А оскільки така форма відсутня, то правильніше розуміти слова Геродота так: йому розповіли, що цей слід показують як визначну місцеву пам'ятку. Тим більше, що греки шанували різноманітні зображення природного походження на землі і в горах.

У своїх міркуваннях про цей слід С. О. Жебелюв має рацію в тому, що Геродот взяв дані про нього з будь-якої із численних «Гераклідів»²⁹. Це підтверджується як міфологічною традицією багатирських розмірів ступні, так і особливо тим, що стосовно сліду Геракла зафіксовано схоже свідцтво на території Італії: «В Італії, як розказують, є багато пам'ятних місць, пов'язаних з іменем Геракла і розташованих на шляху його слідування..., а поблизу Пандосії біля Іапигського мису видно відбиток ступні бога, на який ніхто із смертних не сміє ступити» (Ps.— Arist. De Auscult, Mirab, 97). Можливо, що в міфі про десятий подвиг Геракла наводились дані про його сліди в інших країнах, які герой відвідав у пошуках биків Геріона.

Розглянуті дані про подорожі Геродота в Північне Причорномор'я, якими часто користуються деякі дослідники, інколи доповнюються побічними, менш значними. Зокрема, розповідь про річку Борисфен, її повноводість, порівняння з Нілом та Істром, нібито «живі спостереження берегів», а також інша інформація подаються як один із незаперечних доказів особистого знайомства з Подніпров'ям³⁰, хоч все написане тут Геродотом було добре відомо багатьом понтійським грекам, купцям та мореплавцям з Егеїди ще за часів колонізації, коли інтенсивно збирались різноманітні відомості про цю частину ойкумени. Весь комплекс даних про Борисфен, як і інші річки, історик запозичив з різних джерел, бо було б дивно, якби про них не писали ще ранні логографи. Адже не менш жваво й упевнено він пише про кількість днів плавання по цій річці на північ, де, звичайно, ніяк не міг бути, про достовірність яких і понині полемізують скіфологи.

Перш ніж повністю заселити Нижнє Побужжя, елліни провели розвідувальні подорожі в лісостепову зону Подніпров'я ще в VII—VI ст. до н. е. І більше того, про що вони дізнались в ті часи, Геродот нічого не сказав. Географічні відкриття іонійців колонізаційного періоду дали небувалий поштовх до появи творів логографів саме в Мілеті, під проводом якого провадилося масове переселення в західному і північному напрямках. Навіть визначний мілетський філософ Анаксимандр склав одну з перших карт ойкумени і був одним з ойкаїстів партії колоністів, яка заснувала Аполлонію Понтійську в першій половині VI ст. до н. е. Крім того і самому Геродоту та його інформаторам ніщо не заважало розпитати в свій час про Борисфен в Афінах.

Привертає увагу ще одна спроба будь-що довести подорож Геродота в Скіфію: «Нарешті, невелика деталь, вельми показова для власних спостережень історика: опис людської шкіри, з якої скіфи виготовляють рушники, плащі й обтяжку для колчанів, Тільки побачивши це (звісно, не в Елладі), історик міг написати таке: «Шкіра людини й міцна, й блискуча, здається вона виблискує близною більше всіх шкір» (IV, 64). Особливо виразне тут слово «здається», де висловлене особисте сприймання Геродота, що порівняв близну людської шкіри з іншими»³¹.

Відзначимо, що, навіть якби Геродоту і довелося бачити оброблену людську шкіру на скіфських сагайдаках, то це неважко було зробити в тих же Афінах, куди зі Скіфії довозились найрізноманітніші речі в обмін хоча б на вино. Як і у всі часи деяких, а може, й багатьох людей завжди цікавили

дивовижні предмети. Загальновізвано, що в цей час в Афінах службу поліцейських несли державні раби — скіфи, які зберігали свій етнічний вигляд: одяг і зброю — лук і сагайдак зі стрілами; за деякими даними вони навіть мешкали в характерних для них житлах³². Оратор V ст. Андокід залишив, на думку багатьох учених, достовірне свідчення про закупівлю афінянами 300 скіфських стрільців (III, 5). Отже, афіняни, в тому числі і Геродот, при бажанні могли багато чого дізнатися про звичай скіфів, не виїжджаючи за межі свого міста.

Наскільки важливим виявляється в таких інтерпретаціях обережне ставлення Геродота до кожного слова, показує те, що свої міркування про людську шкіру він насправді подає не зовсім так, як це наведено вище. Дослівно він пише наступне: «Шкіра людини, дійсно, і міцна, і чиста: майже всіх шкір чистіша (яскравіша) білизною»³³. Звичайно, тут йдеться про власні спостереження над шкірою живих людей, а не виробами з неї чи щойно здертою з людини. З приводу того, що пише в цьому параграфі історик про жорстоке поводження скіфів зі своїми ворогами чи полоненими, то навряд чи хто наважиться стверджувати, що йому спеціально було продемонстровано всі процеси здирання шкіри з різних частин людського тіла.

Нарешті, слід звернути увагу на ті свідчення, які Геродот залишив про Ольвію як свій «опорний пункт» чи «штаб-квартиру». Як уже згадувалось, такої назви міста він або не знав, або не розрізняв Ольвію і Борисфен, або ж не вважав за потрібне її наводити. Те, що він найчастіше оперував термінами «емпорій Борисфен», «емпорій борисфенітів», не чітко розрізняв етнонім борисфеніти, неправильно локалізував мис Гіпполая відносно Ольвії, але навдивовижу вірно відносно Борисфена (Березанського поселення) може вказувати лише на те, що в своїх розповідях він користувався різночасовими джерелами, де більшість з них, щоб уникнути суперечностей, треба відносити до VI ст. і пов'язувати власне з Березанню, коли вона вела інтенсивну торгівлю і була більш розвиненим полісом, а не Ольвією. Саме таке розуміння даних Геродота про Нижнє Побужжя узгоджується і з його основною метою.

Найчастіше для доказів перебування Геродота в Ольвії використовується його історична новела про царя Скіла (IV, 78—80)³⁴. К. Е. Гриневиц навіть цілеспрямовано розкопав оборонні стіни геродотівського часу, аби довести, що історик згадує саме їх³⁵. Проте подальшими археологічними дослідженнями було доведено, що за часів Геродота, а тим більше у першій половині V ст. Ольвія ще не мала та й не спроможна була мати таку оборонну систему, яку інколи подають, посилаючись на нього³⁶. Він не знав, що місто було оточене глибокими балками, які на той час ще становили основний, створений природою, оборонний комплекс; що з західного боку передмістя за Заячою балкою було густо забудовано землянковими житлами, які б мали здивувати таку допитливу людину як Геродот, бо житла подібного типу в його творі не згадуються.

Геродот писав, що будинок Скіла повністю згорів. Якщо вірити його інформації, то на території міста, так щільно забудованого в елліністичний час, навряд чи вдасться відшукати чималі залишки згарища зі слідами вогню на скульптурах, які його прикрашали. Деякі дослідники, як доказ існування такого будинку, а то й присутності Геродота при пожежі, наводять фрагменти монументальної мармурової скульптури сфінкса, що насправді належить до кінця V — початку IV ст. і служила, ймовірно, надгробком, привезеним з Аттики. Безпідставно спираючись в цьому питанні на результати розкопок у північно-західній частині міста, де дійсно було знайдено чудовий архітектурно-теракотовий декор і невелику вапнякову голову грифона, але не першої половини V ст.³⁷, коли жив Скіл, а III ст. до н. е.

У такому випадку навряд чи варто автопсію Геродота в Ольвії обов'язково пов'язувати з історичністю Скіла та всілякими пошуками доказів про достовірність всього, що ним написано. Історик передав такі свідчення, про які можна було б дізнатись як від афінських ксенів, так і ольвіополітів в Афінах. І справа зовсім не в тому, що його не цікавили північнопонтійські поліси, бо вони нібито нічим не різнились. Навпаки, в Ольвії V ст. було чимало такого, що виділяло її серед міст Еллади, але Геродот не тільки не відзначив цього,

а «помилися» і в тому, що не міг не бачити. Нічого не додає до впевненості про автопсію історика і його згадка про Тімна, якого вважають ольвіполітом тому, що він буцімто міг зустрітися з ним лише в Ольвії, хоч усі події, пов'язані з Аріапіфом, відбуваються в Подунав'ї (Herod. IV, 76, 78). Не підтверджують, а ще більше заплутують питання про Ольвію всі невмотивовані міркування дослідників, які некритично ставляться не лише до наведених «фактів», але й до своїх власних доказів і гіпотез.

З усього сказаного вище зрозуміло, що остаточне вирішення питання про відвідини Геродотом Ольвії, а тим більше Скіфії не доводиться ні самим істориком, ні жодним писемним, епіграфічним чи археологічним джерелом. Але в багатьох працях при розгляді історії і культури як Ольвії, так і Скіфії вона вже визнається фактом. У даному випадку можна повністю підтримати І. В. Кукліну, яка зазначає, що з одного боку, сучасні дослідники стоять на вірних позиціях щодо того, що свідчення Геродота необхідно піддавати історичній критиці, але з другого — коли мова заходить про нього як джерело з історії півдня нашої країни і її населення, то критичні прийоми і обережність при користуванні його відомостями відступають на задній план; найчастіше вони нагромаджують одне припущення на інше, завдяки сліпій довірі до його розповідей, суперечності яких намагаються примирити, обійти чи пояснити, не піддаючи їх строгому аналізу³⁸.

В результаті такого підходу в більшості праць, присвячених розселенню скіфських племен Геродота, зовсім відсутнє розуміння неправомірності прямого зв'язку екзоетнонімів історика з локальними етнікосами раннього залізного віку і ув'язки певних археологічних культур з окремими етносами Північного Причорномор'я, що зрештою призвело до великої кількості різноманітних карт розселення якихось таємничих за своєю суттю і таксономічним рівнем варварських спільностей степової і лісостепової зон³⁹. Не менш неправомірним є і пряме перенесення даних Геродота тільки до часу його так званої подорожі в Північне Причорномор'я, а тим більше до історії Скіфії IV ст. до н. е., широкого вживання хронологічного терміну «за часів Геродота» при тому, що він у рідкісних випадках торкається свого сьогодення.

Взагалі, незважаючи на деякий різнобій у твердженнях про неодмінне відвідання Геродотом Ольвії, а також деяких місцевостей у скіфських степах, простежується єдина система у вирішенні цього питання. Майже всі дослідники, які більш-менш його торкалися, вважають конче необхідним поставити в пряму залежність особисте знайомство Геродота з Північним Причорномор'ям з достовірністю викладених ним розповідей: тобто лише за умови його автопсії залишені ним відомості можна сприймати як історичні. Але чи справді може бути виправданим такий тісний взаємозв'язок, при тому, що Геродот не ставив собі за мету описати тільки те, що він бачив чи чув особисто, а створити твір про історичне минуле греків і варварів.

Все, що є у «Скіфському логосі» вже не зміниться від впертого намагання довести його автопсію. Більшість викладеної в ньому інформації належить до ранішого часу і його варто цінувати таким, яким він залишений нам у спадщину. Розповідь Геродота вже не позбавиться помилок, незрозумілих для нас пасажів та суперечностей і тоді, коли одні сучасні дослідники будуть доводити достовірність його даних, виходячи лише з упевненості в його автопсії, а інші не менш енергійно відшукувати у нього помилки, щоб довести протилежне. Як гіперкритичне ставлення до Геродота, так і спекулятивно-гіперзахисне⁴⁰ стоїть на перешкоді раціонально-об'єктивного вивчення його історії. Справа не в тому, що він особисто побачив чи почув та не те написав, а що він зумів зібрати величезний матеріал, систематизувати його за своїм розумінням і навіть дещо проаналізувати, щоб дати цілісну на його погляд картину греко-перських війн, різних подій, що передували їм, тих країн і народностей, які мали до них хоч найменше відношення. Скіфія, на яку Дарій після взяття Вавилону, відправився походом, в розумінні історика була однією з тих великих країн, про яку варто було сказати все, що йому вдалося так чи інакше дізнатись.

Варто також не забувати, що Геродот жив у той час (V ст. до н. е.), коли міфологічно-релігійний світогляд визначав усі сфери буття і культурного

життя еллінів. Саме міфологічне світосприймання, хоч уже й не так яскраво виражене, як у Гекатея Мілетського чи перших мілетських філософів, було причиною того, що в «Історію» введено чимало міфів, легендарних сюжетів і багато такого, що він сам називав дивним. Пояснення багатьох подій ΦΘΟΝΟΣ ΘΕΩΝ («ревність божеств») і ΘΕΙΝ ΤΥΧΗ («за божим визначенням») або прямим втручанням богів у долю людини, віра в те, що Зевс був батьком богів і людей всієї землі, надзвичайний інтерес до вірувань інших народів, подорожі до панеллінських святилищ Аполлона на Делос, в Додону і Дельфи, де традиційно зберігалось чимало храмових хронік, з яких він також черпав різну інформацію про події і народності, що цікавили його, свідчать про глибоку релігійність історика.

Відповідно з його намірами описати історичне минуле, саме те, в чому він безпосередньо брав участь, що найкраще знав, так і не знайшло відображення в його багатій художньо-історичній палітрі. Тому не менш варті уваги і довіри ті відомості, які він запозичив у логографів і в храмових хроніках. Не менш важливі для сучасних дослідників як міфи, оракули, так і історичні новели. «Широка обізнаність Геродота не підлягає сумніву, але самі свідчення, отримані ним від інших, могли бути неточними, навіть помилковими або ж відрізнятись деякою непевністю і неясністю. Все це не могло не позначитись на праці історика. Спроби врятувати авторитет Геродота шляхом довірливого переміщення річок, які важко ідентифікуються, не призвели до надійних результатів. Не досягнуто повної згоди і з приводу розподілу народів на карті Євразії. Ясно одне: і в тому, і в іншому випадку ми навряд чи можемо знати більше, ніж знав сам Геродот, наше нерозуміння є відгомін його нерозуміння. Однак інформація Геродота настільки значна, що північнопричорноморські скіфи, споріднені зі скіфами племена Середньої Азії і народи Закавказзя (але ж і багато інших етносів! — А. Р.) саме завдяки йому стають для нас етнографічними та історичними одиницями»⁴¹. У такому разі чи є виправданим бажання врятувати авторитет Геродота через його автопсію?

Протягом віків, враховуючи і античну епоху, час від часу, коли виникав збільшений інтерес до його творчості, з'являлись критики і захисники, але «Історія» залишалась незмінною і практично єдиною в своєму роді працею. Вже сама оригінальність цього твору найкраще захищає авторитет Геродота як першого історика і першого прозаїка. Створення ж навколо Геродота заради доказу достовірності його свідчень своєрідних легенд про його подорож у Скіфію не тільки підриває його авторитет, але й шкодить об'єктивності підходу до його твору, бо багатьом дослідникам не завжди легко критично оцінити той величезний науковий багаж, який створено до нього іменитими вченими. У більшості випадків, вирішуючи те чи інше питання, вони не завжди звертаються до оригіналу, а дискутують чи погоджуються зі своїми попередниками, намагаючись сказати і щось нове, в результаті чого важко розібратись, хто дійшов істини і наскільки попередній глибокий і самостійний аналіз будь-якого пасажу може дати позитивні результати тоді, коли, по-перше, буде проведена скрупульозна робота, спрямована на визначення раціонально-історичного інформаційного ядра того чи іншого свідчення, хай то буде легенда, міф, історична новела чи викладення почутого про якусь подію, ситуацію, звичай, етнос і т. п.; а по-друге, виявлення новелічних, надуманих або чисто легендарних елементів⁴². Важливого значення при цьому набувають спосіб передачі і, відповідно, надійність інформації, яку повідомляє Геродот в своїх новелах, виходячи з його програмних установок до того чи іншого розділу твору, а також по можливості надійне визначення хронології, яке теж допоможе виявленню не тільки того джерела, яким користувався Геродот, але і його достовірності. Скажімо, якщо Геродот головним завданням для себе поставив висвітлення походу Дарія, то цікаво провести аналіз його розповідей, які безумовно передують цій події, більш-менш синхронні з нею або ж відбулися після неї. Такі методичні принципи не можуть не сприяти раціональному використанню його твору при дослідженні питань історії і культури населення Скіфії. «Скіфський логос» є хронологічно неодноскладовим історико-літературним комплексом. У ньому зберігаються в наявності результати кількох історичних періодів. Проте історична періодизація цієї ча-

стини «Історії» Геродота, її структурно-хронологічне вивчення у зіставленні з широким спектром археологічних, писемних та інших джерел, навіть особисте розуміння ним етноніму «скіф» і топоніму «Скіфія», спеціально не розглядалися і, звичайно, потребують такого дослідження.

Примітки

¹ Марченко К. К., Щеглов О. М. До Геродота, IV, 81 // Археологія.— 1989.— № 3.— С. 117—121; Скржинська М. В. Скіфія та елліністичний світ Північного Причорномор'я в «Історії» Геродота // Археологія.— 1991.— № 1.— С. 33—45.

² Див.: Доватур А. И., Каллистова Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота.— М., 1982.— С. 14 сл., 41 сл.

³ Jacoby F. Herodotos // RE.— 1913.— Suppl. II.— S. 283—326; Жебелев С. А. Скифский рассказ Геродота // Северное Причерноморье.— М.—Л., 1953.— С. 308—347; Рыбаков Б. А. Геродотовы Скифия.— М., 1979.— С. 63—103; Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982.— С. 214—230; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— К., 1991.— С. 84—101; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 44, 45; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 9, 79.

⁴ Див. наприклад: Artayor O. K. Did Herodotus ever do to the Black Sea // Harvard Studies in Classical Philology.— Chiron.— 1985.— Bd. 15.— S. 125—147.

⁵ Пор.: Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 310 сл.; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 9; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 216; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 84, 85.

⁶ Там же; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 44.

⁷ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 316, 317.

⁸ Пор.: Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 220; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 90; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 41, 44.

⁹ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 63—103. Значною мірою його інтерпретація імпонує багатьом скіфологам.

¹⁰ Там же.— С. 87. На думку Б. О. Рыбакова, відстань від Істра до Ольвії Геродот проїхав на коні або ж проплив на кораблі.

¹¹ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 221.

¹² Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 84 сл.; Скржинська М. В. Скіфія...— С. 35 сл.

¹³ Meiggs R. The Athenian Empire.— Oxford, 1975.— P. 188, 561—564.

¹⁴ Скржинська М. В. Скіфія...— С. 45.

¹⁵ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 215—226 (з бібл.).

¹⁶ Artayor O. K. Did Herodotus ever go to Egypt? // Journal of American Research Center in Egypt.— 1980.— 15.— P. 61—71.

¹⁷ Руслева А. С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел и реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— 1991.— С. 99, 110—112.

¹⁸ Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 214, 215.

¹⁹ Там же.— С. 215.

²⁰ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 252.— Ю. Г. Виноградов дає найточніший переклад. Див.: Виноградов Ю. Г. О политическом единстве Березани и Ольвии // Художественная культура и археология античного мира.— 1975.— С. 75.

²¹ Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 99, 100.

²² Блаватская Т. В. Западнопонтийские города в VI—I веках до н. э.— М., 1952.— С. 49—51; Карышковский П. О., Клейман И. Б. Тира.— К., 1985.— С. 44.

²³ Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса.— М., 1989.— С. 109 сл.

²⁴ Jacoby F. Herodotos.— S. 283—326; /bid. Hekataios // RE.— 1912.— Suppl. VII.— S. 2702; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 222 сл., 254, 268.

²⁵ Jacoby F. Herodotos.— S. 252, 257; Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 317; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 32, 33, 71; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 226; Скржинская М. В. О степени достоверности числовых данных в скифском рассказе Геродота // ВДИ.— 1989.— № 4.— С. 85, 86; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 107.

²⁶ Марченко К. К., Щеглов О. М. Вказ. праця.— С. 117—121.

²⁷ Пор.: Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 319; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 71; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 228; Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 13.

²⁸ Kolster W. H. Das Land der Skythen bei Herodot und Hippokrates // Archiv für Philologie und Pädagogik.— 1847.— Vol. 13.— S. 529.

²⁹ Жебелев С. А. Указ. соч.— С. 319.

³⁰ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 282; Скржинська М. В. Скифія...— С. 45. У цьому параграфі немає ніякого посилання на місцевих жителів при згадці Геродотом однієї породи риби. Подібні помилки, як і вищезазначені, не сприяють кращому і об'єктивному дослідженню «Історії» Геродота.

³¹ Скржинська М. В. Скифія...— С. 38.

³² Доватур А. И. Рабство в Аттике VI—V вв. до н. э.— Л., 1980.— С. 48, 49, 82, 83.

³³ Цікаво, що переклад цього уривку не має повної ідентичності. «Людська шкіра, дійсно, і товста, і блискуча; блискучою близною вона перевершує майже всі інші шкіри» (В. В. Ла-тишев); «Людська шкіра, дійсно, товста і блискуча: і блищить яскравіше майже всякої іншої» (Г. А. Стратановський); «Адже людська шкіра і досить щільна і блискуча і, мабуть, від усіх інших шкір вирізняється своїм блиском і білим кольором» (А. О. Білецький); «Шкіра людини і міцна, і блискуча: мабуть вона блищить близною більше всіх шкір» (Доватур А. И. и др.) — тут помилково пропущено слово «дійсно», що повторено і М. В. Скржинською. Жоден із перекладачів не тлумачить слово ΣΧΕΔΩΝ в значенні дієслова «здається».

³⁴ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 317—319 (з біб.); Скржинская М. В. Древнегреческий фольклор...— С. 68; Виноградов Ю. Г. Политическая история...— С. 96 сл.

³⁵ Гриневич К. Э. О достоверности сведений Геродота об Ольвии // ВДИ.— 1964.— № 1.— С. 106 сл.

³⁶ Пор.: Крыжицкий С. Д. Ольвия: Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов.— К., 1985.— С. 84, 85.

³⁷ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 319.

³⁸ Куклина И. В. Этнография Скифии по античным источникам.— Л., 1986.— С. 10, 11.

³⁹ Виноградов Ю. Г., Доманский Я. В., Марченко К. К. Сопоставительный анализ письменных и археологических источников по проблеме ранней истории Северо-Западного Причерноморья // Причерноморье в VII—V вв. до н. э.— Тбилиси, 1990.— С. 91; Пор.: Стени Евразийской части СССР в скифо-сарматское время // Археология СССР.— М., 1989.— С. 36—48; Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 185—194; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1988.— С. 179—205; Hind J. G. F. Herodotus Geography of Skythia: the Rivers and the Rugged Peninsula // Причерноморье...— P. 127—139.

⁴⁰ Пор.: Sayce A. H. The ancient Empires of the East. Herodotos.— L., 1883.— P. 5—492; Мищенко Ф. Г. Не в меру строгий суд над Геродотом // Геродот. История в 9 книгах. Пер. Ф. Г. Мищенко.— 1885.— С. 1—X; Howald E. Ionische Geschichtsschreibung // Hermes.— 1923.— S. 58.— S. 140—152; Fehling D. Die Quellenangaben bei Herodot.— Berlin, New-York, 1971.— S. 171—178; Armayor O. K. Did Herodotus ever go the Black Sea // Harvard Studies in Classical Philology.— 1978.— 82.— P. 45—62; Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 78, 79; Нейхардт А. А. Указ. соч.— С. 222; Скржинская М. В. Скифія...— С. 44.

⁴¹ Доватур А. И. и др. Указ. соч.— С. 79.

⁴² Виноградов Ю. Г., Доманский Я. В., Марченко К. К. Указ. соч.— С. 88; Русяева А. С. Понтийская легенда...— С. 97 сл.

А. С. Русяева

К ВОПРОСУ О ПУТЕШЕСТВИИ ГЕРОДОТА В СКИФИЮ

В основе многих исследований об истории и культуре Скифии и Ольвии лежит своеобразный принцип взаимозависимости свидетельств Геродота с его автопсией в Северном Причерноморье. В статье дается критический анализ работ, посвященных вопросам его визуального ознакомления с данным регионом. В связи с этим пересматриваются все пассажи Геродота из «Скифского логоса», которые использовались в виде доказательства его путешествия. Сравнительный анализ с «Египетским логосом», особые примечания историка особенно к «Скифскому логосу», объективный разбор соответствующих отрывков из него свидетельствуют о том, что Геродот ни в одном случае даже не пытался наметнуть на свое пребывание в этой части ойкумены. Отмечена перспективность изучения «Скифского логоса» в плане выяснения хронологии его отдельных частей, пассажей и примечаний. В целом достоверность сведений в «Скифском логосе» необходимо доказывать не путем взаимосвязи с непосредственным пребыванием Геродота в Северном Причерноморье, а в сопоставлении с целым рядом синхронных источников.

CONCERNING THE HERODOTUS' TRIP TO SCYTHIA

The numerous papers about the history and culture of Scythia are based on the distinctive principle of the interdependency of Herodotus' evidences and his sojourn at Northern Pontic area. The paper contains the critical analysis of that ones which investigated the Herodotus' visual acquaintance with this region. In this connection all passages of Herodotus from «Scythian Logos» which used as a proof of the his trip are revised. The comparative analysis of the «Egyptian Logos», the special comments of the historian to the «Scythian Logos» proper, the unbiased analysis of the corresponding extracts from it indicates that Herodotus did not try even to drop a hint at his personal presence at this part of Oicumenae. The promise of the study of «Scythian Logos» for the determination of the chronology of its separate parts, passages and remarks is noted. Generally the truth of the information of «Scythian Logos» has to be proved not by connection with Herodotus' personal sojourn at Northern Pontic area but by comparison with a number of synchronous sources.

Одержано 19.02.92.

МИТРАДАТ VI ЕВПАТОР И НАРОДЫ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ*

Х. Хайнен

В статье рассматриваются некоторые аспекты взаимоотношений Митрадата VI Евпатора с северопричерноморскими народами: значение скифов и их соседей в пропаганде политики понтийского царя, роль отдельных представителей народов Северного Понта в осуществлении его политических целей и т. д.

Значение Митрадата VI Евпатора¹ для истории не только северопонтийских греков, но их соседей — скифов, тавров, сарматов и меотидских племен известно и часто отмечалось как в восточноевропейской, так и западной литературе. Уже Теодор Рейнак в своем классическом изложении истории Митрадата свел воедино все известные к тому времени сообщения о взаимоотношениях этого царя с «варварскими» народами Северного Причерноморья². В. Ф. Гайдукевич в крупном труде о Боспорском царстве также интерпретировал соответствующие свидетельства³. Наконец, Д. Б. Шелов в многочисленных исследованиях о Митрадате Великом глубоко изучил политику этого царя, направленную на объединение всего ареала Черного моря⁴. Наряду с этими исследователями должны быть названы и многие другие, которые вплоть до последнего времени обогатили наше знание эпохи Митрадата публикацией новых источников, а также изучением аспектов, до сих пор мало привлекавших внимание⁵. Однако, здесь не место давать обзор развития исследований о Митрадате⁶, хотя он был бы очень полезен, по крайней мере для ориентации не знающих русского языка ученых в результатах многочисленных работ на эту тему историков и археологов СНГ.

* Слегка расширенный, снабженный примечаниями перевод с немецкого доклада на Международной конференции специалистов «Восточноевропейские кочевники» (15—21 мая 1991, Шлезвиг, замок Готторф). Сердечно благодарю Ю. Г. Виноградова (Россия) за перевод на русский язык.

За рішенням редколегії журналу статті авторів, які мешкають за межами України, можуть публікуватися російською мовою. (Ред.)